

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

گروه تاریخ

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد M.A

گرایش تاریخ اسلام

عنوان :

نقش سیاسی اجتماعی مهاجرین در زمان رسول الله

استاد راهنما :

دکتر احمد اشرفی

استاد مشاور :

دکتر ابوالقاسم پیاده کوهسار

نگارش :

محمد نوربخشیان

تابستان ۹۳

سپاسگذاری

سپاس بی کران خداوند دوستدار علم و دانایی را که سعادت پوییدن در شاه راه دانش به بنده عنایت فرمود . مراتب سپاس و قدر دانی خویش را نثار تمام دانشورانی تقدیم می‌دارم که در نگارش این تحقیق مرا یاری نمودند. استاد فرهیخته جناب آقای دکتر اشرفی که با یاری و همراهی ایشان این تحقیق آغاز گشت و پای گرفت، را سپاس می‌گویم.

از استاد محترم جناب آقای دکتر پیاده کوهسار که از وسعت نظر ایشان در امر اصلاح و بهبود تحقیق برخوردار بودم، سپاس گذارم.

تقدیم به

همسر وفادارم که همراهی و امیدبخشی ایشان در تهیه این پایان‌نامه و خصوصاً دوران تحصیل همیشه توفیق راه بوده است.

چکیده

پس از آنکه قریش احساس کرد که روز به روز از قدرت نفوذ او کاسته می‌شود و دیگر جایی برای سلطه بر مسلمانان نمی‌یابد بر فشارهای خود نسبت به مسلمانان در مکه افزودند به طوری که گفته شد است دیگر سخت‌گیری‌ها به اوج خود رسید و مسلمانان چاره‌ای جز مهاجرت و رها کردن خانه و کاشانه خود ندیدند. هجرتی که به مدینه در سال سیزدهم بعثت و پس از پیمان عقبه دوم رخ داد و نقطه عطف تاریخ اسلامی و مبدا تاریخ مسلمانان گردید و آنان که این راه پر مشقت را به دیده جان پذیرفتند مهاجرین نام گرفتند و در جهت موفقیت پیامبر اسلام فداکاری زیادی نمودند هجرت اینان از موضوعات مهمی است که در آیات الهی بر آن تاکید شده و در موارد بسیار از آن به عنوان ضرورتی اجتناب‌ناپذیر یاد شده است.

کلید واژه : مهاجرین – هجرت – مدینه – نقش

فهرست

عنوان صفحه

- ۱ چکیده
۲ مقدمه

فصل اول: کلیات

- ۱-۱ بیان مسئله ۴
۲-۱ اهمیت موضوع و علت انتخاب آن ۴
۳-۱ پیشینه تحقیق ۵
۴-۱ سوال اصلی ۵
۵-۱ سوالات فرعی ۵
۶-۱ فرضیه های پژوهش ۶
۷-۱ تعریف مفاهیم ۶
۸-۱ روش انجام پژوهش و شیوه جمع آوری داده ها ۷
۹-۱ مشکلات کار ۷
۱۰-۱ سازماندهی پژوهش ۷
۱۱-۱ معرفی و نقد منابع اصلی ۸
۱-۱۱-۱ فتوح البلدان ۱۱
۲-۱۱-۱ تاریخ الرسل و الملوك (تاریخ طبری) ۱۱
۳-۱۱-۱ تاریخ یعقوبی ۱۱
۴-۱۱-۱ الكامل فی التاریخ ۱۲
۵-۱۱-۱ سیره النبویه (سیره ابن هشام، ترجمه: سیدهاشم رسولی) ۱۲
۶-۱۱-۱ نهاییه الارب (شهاب الدین محمد نویری و ترجمه دکتر محمود مهدوی دامغانی) ۱۳

فصل دوم: پیشینه و اوضاع سیاسی اجتماعی عربستان در آستانه ظهور اسلام

- ۱-۲ وضعیت جغرافیایی عربستان ۱۵
۲-۲ وجه تسمیه و اژه عرب و جزیرةالعرب ۱۷
۳-۲ وضعیت سیاسی اجتماعی عربستان در عصر جاهلیت ۱۸
۴-۲ وضعیت شهر مکه ۲۱
۵-۲ ظهور اسلام ۲۴

فصل سوم: نقش مهاجرین در وقایع عصر نبوی در فاصله‌ی بعثت تا هجرت

- ۱-۳ نخستین گروندگان به اسلام ۲۹
- ۲-۳ علل مخالفت قریش ۳۱
- ۳-۳ شیوه‌های مبارزه قریش با اسلام ۳۳
- ۴-۳ نقش حمایتی مهاجرین بر علیه تهدیدهای قریش ۳۵
- ۵-۳ حمایت اشخاص از جان پیامبر(ص) ۳۸
- ۶-۳ حمایت های مالی ۴۲
- ۷-۳ مهاجرت به حبشه و پیامدهای آن ۴۵
- ۸-۳ تعیین یترب برای تشکیل امت واحده ۴۷
- ۹-۳ تحلیلی از دلایل عدم موفقیت اسلام در مکه ۴۹

فصل چهارم: مناسبات مهاجر و انصار و مولفه‌های تمدن ساز هجرت

- ۱-۴ نگاهی کلی به هجرت، مهاجران و مولفه‌های تمدن‌ساز هجرت ۵۲
- ۲-۴ شرط هجرت ۵۵
- ۳-۴ هجرت و مهاجر در لغت و اصطلاح ۵۸
- ۴-۴ اهمیت و جایگاه هجرت در اسلام ۶۰
- ۵-۴ اهداف هجرت ۶۲
- ۶-۴ نقش زنان در هجرت ۶۶
- ۷-۴ تشکیل نخستین امت بر اساس برادری دینی ۶۹
- ۸-۴ ارتباطات مهاجر و انصار ۷۳
- ۹-۴ عهدنامه عمومی (نخستین قانون اساسی) ۷۵
- ۱۰-۴ رقابتهای مهاجرین و انصار در مدینه ۷۶
- ۱۱-۴ صرفه جویی در هزینه های عمومی دولت اسلامی با کمک مهاجرین ۷۷
- ۱۲-۴ شرکت در جنگها ۷۹
- ۱۳-۴ بروز مشکلات در روابط مهاجر و انصار در سالهای پایانی حیات پیامبر(ص) ۸۰
- ۱۴-۴ نتیجه ۸۱
- کتابنامه ۸۵
- Abstract ۹۰

مقدمه

مسئله گسترش اسلام یکی از مهم‌ترین مسائل تاریخی است که امروزه پیرامون آن بحث و گفتگو می‌شود. اسلام در جزیره العرب ظهور کرد و به سرعت در آسیا، آفریقا، اروپا و امریکا و در میان نژادهای مختلف دنیا پیروانی بدست آورد. برخی از صاحب‌نظران در مورد گسترش آیین‌های بودایی و مسیحیت چنین عقیده‌ای دارند در صورتی که سرعت گسترش این ادیان و موفقیت آنها در زمانی محدود به هیچ عنوان قابل مقایسه با اسلام نیست. در کنار مواردی مانند رفتار پیامبر(ص)، جاذبه‌ی دین اسلام، اعجاز قرآن و مسائلی از این دست باید به شاکله‌ی جمعیتی و اجتماعی عربستان به عنوان یک عامل تعیین کننده و مهم اشاره نمود و نقش بی‌بدیل برای آن قائل شد.

اکثریت جمعیت عربستان در این زمان به صورت بدوی و در صحراها زندگی می‌کردند. نظام شهری به دلیل وضعیت جغرافیایی و معیشتی مردم شبه جزیره متشکل از چند دولت-شهر مجزا و نسبتاً دور از هم بود که قواعد نظام قبیله‌ای و روابط بین قبایل بر آنها حاکم بود. مهم‌ترین این شهرها، مکه، یثرب و طائف بودند. مردم مکه که جمعیت مورد بحث ما (مهاجرین) از میان آنها برخاستند متشکل از طوایف قریشی بود که به دلیل مجاورت حرم و اهمیت آن در بین قبایل عربستان قدرت زیادی در دست داشتند.

اینان کسانی بودند که در مراحل اولیه بعثت پیامبر در کنار وی قرار گرفتند و متحمل خسارات و گرفتاری‌ها و مشکلات زیادی شدند تا بتوانند اهداف پیامبر را به سر منزل مقصود برسانند آنها صادقانه به رسول خدا ایمان آورده و در راه آرمان‌های آن حضرت و محقق کردن آنها بلاش زیادی نمودند که این پژوهش در پی تبیین این بلاش‌های گرانقدر در عصر رسول گرامی اسلام در مدیه النبی می‌باشد.

فصل اول: کلیات

۱-۱ بیان مسئله

امروزه اسلام به عنوان یکی از ادیان بزرگ جهان مطرح است. صدها میلیون انسان طبق دستورات و توصیه‌های آن اعمال و رفتار خود را تنظیم نموده و راه رستگاری را می‌جویند. شناخت این دین بزرگ و تاریخچه و عوامل تأثیرگذار بر آن علاوه بر آنکه از سوی مسلمین دنبال می‌شود، مورد توجه مستشرقین غربی واقع شده و منشأ تحقیقات گسترده و وسیعی بوده است. از طرفی گرایش تحقیقی نسبت به دین از سوی بزرگان و اولیای آن توصیه شده و عقل سلیم آنرا تأیید می‌کند.

در همین راستا علاوه بر آنکه شناخت دوره‌های مختلف تاریخی حائز اهمیت فراوان است، آگاهی از تاریخ صدر اسلام به دلیل خاصیت پایه‌ای و ریشه‌ای بودن آن بسیار مهم است. وقایع این دوره و افراد تأثیرگذار بر آنها، پیشینه و علت وقوع حوادث بعدی می‌باشند و تاریخ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و ... را رقم می‌زنند. بنابراین اگر تاریخ این دوران به درستی و با دقت نظر مورد مطالعه قرار نگیرد نمی‌توانیم بر حوادث بعدی تحلیل و اشراف درست داشته باشیم. پیدایش دین، نفی کفر و بت‌پرستی، اتحاد شبه جزیره، جنگ‌های داخلی، تبدیل نظام دولت-شهری به حکومت مرکزی، ضعف نظام روابط قبیله‌ای و عصبیت کورکورانه و پیدایش روابط دینی و فداکاری در راه گسترش دین و ... در دوره‌ی مورد بحث صورت گرفت.

۲-۱ اهمیت موضوع و علت انتخاب آن

نقش و جایگاه سیاسی-اجتماعی انصار در دوره‌ی حیات پیامبر(ص)، به صورت شاخص و نمایانی در منابع بحث شده و نشان داده شده است. حمایت‌ها و جانفشانی‌هایی که این گروه در راه رسالت پیامبر دین انجام دادند باعث شد تا نقش آنان به وجه بارزی نمودار شده و در منابع مختلف نشان داده شود و فعالیت‌های مهاجر و گروه‌های دیگر شبه جزیره را تا حد زیادی تحت الشعاع قرار داده است. این در حالی است که، اهمیت مقام مهاجرین در جامعه و حکومت در دوره‌ی مورد بحث انکارناپذیر می‌نماید. مهاجرین اولین گروه‌های گرونده به دین اسلام بودند و نخستین حامیان

پیامبر(ص) در جامعه‌ی مشرک مکه بودند. این گروه اقلیت که از سوی جامعه‌ی خود عناصری نامطلوب و بدعت‌گذار قلمداد می‌شدند مورد آزار و اذیت اکثریت قرار گرفتند اما در راه آرمان خود ثابت قدم ایستادند و اولین جوانه‌های مقاومت از اینجا آغاز شد. امید است پژوهش حاضر بتواند به وجهی تفکیکی و بدون انکار نقش انصار و قبایل دیگر در دوره‌ی مورد بحث، جایگاه طبقه‌ی اجتماعی که با نام «مهاجرین» می‌شناسیم را، به وجه بارز و نمایانی نشان دهد.

۳-۱ پیشینه تحقیق

هر چند در کتب عمومی تاریخ اسلام مثل تاریخ طبری، تاریخ یعقوبی، مغازی واقدی و منابعی از این دست در مورد نقش مهاجرین در حوادث تاریخ اسلام، چگونگی ایمان آوردن آنها، بیان ویژگی‌های برخی از بزرگان مهاجرین مثل علی بن ابی‌طالب، عمار یاسر و ... به صورت پراکنده بیان گردیده ولی تحقیق مستقلی تحت عنوان نقش سیاسی- اجتماعی انصار در زمان رسول الله بصورت یک کار مستقل و گسترده و همه جانبه صورت نگرفته و منابع حدیثی، تاریخی، رجال و ... فقط موارد و مصالح خام این پژوهش را در اختیار ما قرار داده است. این داده‌ها نیاز به پردازش، پالایش و تجزیه و تحلیل دارد تا بتوان از خلال آنها به تفسیر تاریخ و کشف روابط علی و معلولی پرداخت و سپس به تبیین نقش مهاجرین در تحولات سیاسی و اجتماعی صدر اسلام دست یافت.

۴-۱ سوال اصلی

نقش سیاسی - اجتماعی مهاجرین در زمان رسول الله در مدینه چه بوده است؟

۵-۱ سوالات فرعی

مهاجرین که بودند و پیشینه‌ی تاریخی آنان کدام است؟
نقش مهاجر در وقایع عصر نبوی در فاصله‌ی بعثت تا هجرت چگونه بود؟
تأثیرات این گروه در جامعه‌ی مدنی و مناسباتشان با انصار چه بود؟
چهره‌های شاخص مهاجر و نقش آنها در وقایع دوره‌ی مورد بحث کدامند؟

۶-۱ فرضیه های پژوهش

فرضیه‌ی اصلی: از آنجا که مهاجرین در تمام لحظات و سختی‌های مکه و حتی بعد از هجرت در عرصه‌های مختلف سیاسی-نظامی-امنیتی-اقتصادی و ... در کنار پیامبر در جهت پیشبرد اسلام حضور مستمر داشته‌اند به نظر می‌رسد که نقش آنها در امور یاد شده باید بسیار موثر بوده است.

از آنجا که مهاجرین در سختی‌های مکه و سپس هجرت به مدینه در کنار و همراه پیامبر بوده‌اند به نظر می‌رسد ایشان از پیشینه تاریخی عمیقی برخوردار می‌باشند.

با توجه به مشکلات هجرت و همراهی مهاجرین با پیامبر اسلام و پیمان شکنی‌های یهود بعد از استقرار پیامبر در مدینه به نظر می‌رسد که مهاجرین نقش سیاسی عمده‌ای در پیشبرد اهداف نهضت اسلام و وفاداری به آن حضرت داشته‌اند.

با توجه به مشکلات مهاجرین در مکه و سپس در مدینه و مشکلات همراه شدن با انصار و رقابت و چالش‌های بین آنها به نظر می‌رسد که مهاجرین نقش اجتماعی عمده‌ای در پیشبرد اهداف پیامبر داشته‌اند.

با آگاهی از تلاشها و فداکاری های علی بن ابی طالب (ع) در راه پیشبرد اسلام، به نظر می‌رسد افراد دیگری نیز (از گروه مهاجر) وجود داشتند که کم و بیش منشأ آثار مهم و قابل توجه بوده اند.

۷-۱ تعریف مفاهیم

مهاجر: مهاجرین دسته‌ای از صحابه‌ی پیامبر(ص) بودند که ساکن مکه و عموماً از طوایف قریش بودند. اینان اولین گروندگان به دین اسلام بودند که بر اثر آزار کفار مکه و در پی هجرت پیامبر(ص) از مکه به مدینه، وی را همراهی نمودند و به همین جهت به مهاجرین معروف شدند. ابوبکر، عمر، عثمان، علی(ع)، ابو عبیده جراح و حمزه، عموی پیامبر(ص) از جمله معروف‌ترین آنها بودند.

نقش: نقش به رفتاری گفته می‌شود که دیگران از فردی که پایگاه معینی را احراز کرده انتظار دارند.

نقش سیاسی-اجتماعی: نقش اجتماعی را می‌توان فعالیتی دانست که در جامعه بر عهده‌ی فرد یا گروهی قرار دارد و سیاست به روندی گفته می‌شود که در آن شهروندان به اتخاذ یک تصمیم جمعی مبادرت می‌ورزند. منظور از نقش سیاسی- اجتماعی در این مقال، کلیه فعالیت‌هایی است که از سوی طبقه‌ی مورد مطالعه(مهاجرین) صورت می‌گیرد، تا بر روی سیستم حاکم بر شبه جزیره و مردم آن تأثیرگذار باشند.

۸-۱ روش انجام پژوهش و شیوه جمع آوری داده ها

در پژوهش حاضر، تلاش بر آن بوده است که در مورد یک خبر به منابع متعددی رجوع شود و اطلاعات بعد از مقایسه، پردازش و بررسی صحت آنها، مورد استفاده قرار گیرند و از مطالب فاقد شواهد تاریخی پرهیز شده است. روش پژوهش موجود روش تاریخی، شیوه جمع آوری داده ها کتابخانه-ای و بررسی داده ها به صورت توصیفی-تحلیلی خواهد بود.

۹-۱ مشکلات کار

تکیه اصلی پژوهش حاضر بر استفاده از منابع دست اول در زمینه‌ی موضوع مورد مطالعه بوده است؛ منابعی که بعد از مشاهده‌ی آنها، جابجایی‌ها و اختلاف‌هایی در زمینه‌ی برخی از وقایع به چشم می‌خورد. این منابع در مورد بیان حوادث، بیشتر به بیان کلیات آن می‌پردازند و به ندرت از جزئیات و نقش افراد و گروه‌ها صحبت می‌کنند؛ جزئیاتی که در زمینه‌ی شناخت نقش و جایگاه افراد و گروه‌ها بسیار راهگشا خواهد بود.

۱۰-۱ سازماندهی پژوهش

از آنجا که موضوع مورد مطالعه، «نقش سیاسی اجتماعی مهاجرین در زمان رسول الله در مدینه» است، محور کار نقش‌آفرینی در جامعه‌ی مدینه خواهد بود و شامل یک فصل کلیات و چهار فصل اصلی خواهد بود و در پنج فصل به بررسی موضوع مورد مطالعه خواهد پرداخت:

در فصل اول که مشتمل بر کلیات تحقیق است، به معرفی موضوع و توضیحات پیرامون آن پرداخته خواهد شد که مهم‌ترین مباحث آن شامل مقدمه، طرح مسئله، اهمیت موضوع، پیشینه‌ی تحقیق، سوالات اصلی و فرعی، فرضیات تحقیق و معرفی منابع اصلی است.

در فصل دوم با نام «پیشینه و اوضاع سیاسی و اجتماعی عربستان در آستانه ظهور اسلام» به یک بررسی کلی از وضعیت قبیله‌ای و شیوه‌های زندگی در قبیله پرداخته می‌شود. شناخت جامعه‌ی مکی، دلایل عدم گسترش دین اسلام در این ناحیه که موجب شد مهاجرین اقدام به هجرت به یثرب کنند از مهم‌ترین مطالب این فصل خواهد بود.

فصل سوم با عنوان «نقش مهاجرین در وقایع عصر نبوی در فاصله‌ی بعثت تا هجرت»، شناخت مهاجرین و گرایش آنها به دین اسلام و دلایل آن بررسی می‌شود.

فصل چهارم تحت عنوان «مناسبات مهاجر و انصار»، به وقایع بعد از هجرت می‌پردازد و چگونگی شکل‌گیری جامعه‌ی نوین مدنی را بررسی می‌کند. جامعه‌ای که با حضور یک گروه دیگر با مناسبات جدیدی مواجه گردید و می‌توان گفت کاملاً به یک جامعه‌ی دگرگون شده تبدیل شد. در این بخش تأثیرات مهاجرین بر جامعه‌ی جدید و ایجاد مناسبات جدید بررسی می‌شود؛ مناسباتی که از حالت قبیله‌ای و نژادی تا حد زیادی فاصله گرفته و بر مبنای روابط دینی و برادری دینی شکل نوینی به خود گرفت.

فصل پنجم تحت عنوان «چهره‌های شاخص مهاجر و نقش آنها در وقایع پس از هجرت» به صورت مشروح و بدون انکار نقش انصار، تک تک چهره‌های مهاجر و نقش آنها در وقایع مهم را بررسی کند. کتاب‌های الاصابه و اسدالغابه در این زمینه از منابع بی‌نظیر و راهگشا خواهند بود که علاوه بر معرفی این افراد، توضیحات جالبی در مورد عملکرد آنها ارائه می‌دهند و یک پژوهش تاریخی که بر مبنای تأثیر و عملکرد اشخاص و گروه‌ها طراحی می‌شود بدون مراجعه به این کتب ناقص خواهد بود.

۱-۱۱ معرفی و نقد منابع اصلی

بدون شک مهم‌ترین منبعی که می‌توان در مورد زندگانی پیامبر (ص) و شرح گسترش اسلام در دوره‌ی حیات وی به آن استناد کرد قرآن کریم است. قرآن در طول ۲۳ سال حیات پیامبر اسلام (ص) نازل شده و تمامی زندگانی آن حضرت و بسیاری از وقایع آن عصر را تحت پوشش قرار داده است. فاصله‌ی زمانی نزول آن هم از فاصله‌ی بعثت تا رحلت رسول الله یعنی ۲۳ سال از مهم‌ترین دوران حیات وی را شامل می‌شود که زندگی در مکه و مدینه بوده است. دانستن شأن نزول آیات و ارتباط آنها با حوادث عصر نبوی در این زمینه بسیار راهگشا خواهد بود. قرآن به دوران‌های قبل هم نگریسته است؛ بویژه جامعه‌ی جاهلی عربستان را تشریح کرده و می‌توان پیشینه و جامعه‌شناسی اعراب را از آیات آن استنباط نمود. کتب تفسیری قرآن در زمینه‌ی شناخت شأن نزول آیات و شرح آیات قرآنی به محقق کمک فراوانی می‌نماید. التبیان فی تفسیر القرآن شیخ طوسی و تفسیر مجمع البیان طبرسی از مهم‌ترین منابع تفسیری شیعی به شمار می‌روند.

کتب عمومی که در زمینه‌ی تاریخ اسلام و توسط بزرگ‌ترین مورخان و محققان اسلامی نگاشته شده‌اند با گزارش حوادث مختلف و گاه با روایت وقایع از روایان مختلف، یک حادثه را از تمامی زوایا مورد بحث و بررسی قرار می‌دهند و به همین دلیل از جامعیتی مثال زدنی برخوردارند. کتاب تاریخ الرسل و الملوک (تاریخ طبری) نوشته‌ی محمدبن جریر طبری مهم‌ترین تاریخ‌نامه‌ی روایی و سالشمار

اسلامی است که شرح زندگی بشر از خلقت آدم تا زمان نگارنده است. الکامل فی التاریخ ابن اثیر هم در همین دسته قرار دارد.

منابع حدیثی، اگر چه در موارد زیادی به قصد نگارش تاریخ نوشته نشده‌اند اما به دلیل پیوند تنگاتنگ با تاریخ و وقایع تاریخی و زندگی اشخاص بسیار مهم‌اند. این منابع بویژه در شناخت مسائل اجتماعی، اخلاقی و اقتصادی و پیوند و رابطه‌ی افراد و گروه‌ها کمک شایان توجهی می‌کنند. کتاب صحیح بخاری در زمینه‌ی فضایل صحابه مطالب مهم و قابل توجهی دارد که در زمینه‌ی مورد نظر بسیار کمک کننده خواهد بود.

از آنجا که در این پژوهش شناخت نقش افراد و گروه‌ها مورد نظر است، کتب انساب که محور کار خود را بر اشخاص قرار داده‌اند بسیار مهم‌اند. جمهره أنساب العرب اثر ابن حزم اندلسی، انساب الاشراف بلاذری و جمهره انساب العرب ابن الکلبی از مهم‌ترین منابع در این زمینه‌اند.

منابع جدید عموماً مبنای عمل خود را بر استفاده از منابع نامبرده قرار داده‌اند و به همین دلیل با اشراف قابل توجهی به مسائل مورد نظر نگریده‌اند. علاوه بر این، اکثر منابع کهن رویکردی سال-شمارانه و وقایع‌نگارانه داشته‌اند در حالی که منابع جدید با رویکرد تحلیلی و روشنگر موضوعات را مورد بررسی قرار داده‌اند. کتاب تاریخ پیامبر اسلام (ص) محمد ابراهیم آیتی و تاریخ سیاسی اسلام حسن ابراهیم حسن از این دسته‌اند. پیرامون بحث مهاجر و انصار تاکنون تحقیقاتی صورت گرفته است که کامل‌ترین آنها، رساله و کتابی است تحت عنوان «مناسبات مهاجر و انصار در سیره‌ی نبوی»، نوشته‌ی حسین حسینیان مقدم که این مناسبات را در زمان حیات رسول خدا (ص) مورد بررسی قرار می‌دهد. پژوهش حاضر این نقش‌آفرینی را در طول یک دوره‌ی ۲۳ ساله و با تکیه بر نقش افراد و معرفی آنها و جایگاهشان در حوادث مهم بررسی خواهد کرد.

معرفی و نقد منابع، از اصولی‌ترین مباحث در تحقیقات تاریخی است که ارزش و اعتبار این منابع و همچنین پژوهشی که بر آنها مبتنی است را معلوم می‌دارد. اکثریت قابل توجه منابع مورد استفاده در پژوهش حاضر، منابع اصلی و پایه‌ای تاریخ اسلام هستند که از نرم افزار «نورالسیره» برداشت شده‌اند. استفاده از این نرم‌افزار بیش از پیش باعث تسریع کار شد.

بدون شک مهم‌ترین منبعی که می‌توان در مورد زندگانی پیامبر (ص) و شرح گسترش اسلام در دوره‌ی حیات وی به آن استناد کرد قرآن کریم است. قرآن در طول ۲۳ سال حیات پیامبر اسلام (ص) نازل شده و تمامی زندگانی آن حضرت و بسیاری از وقایع آن عصر را تحت پوشش قرار داده است. فاصله‌ی زمانی نزول آن هم از فاصله‌ی بعثت تا رحلت رسول الله یعنی ۲۳ سال از مهم‌ترین دوران حیات وی را شامل می‌شود که زندگی در مکه و مدینه بوده است. دانستن شأن نزول آیات و ارتباط آنها

با حوادث عصر نبوی در این زمینه بسیار راهگشا خواهد بود. قرآن به دوران‌های قبل هم نگریسته است؛ بویژه جامعه‌ی جاهلی عربستان را تشریح کرده و می‌توان پیشینه و جامعه‌شناسی اعراب را از آیات آن استنباط نمود. کتب تفسیری قرآن در زمینه‌ی شناخت شأن نزول آیات و شرح آیات قرآنی به محقق کمک فراوانی می‌نماید. التبیان فی تفسیر القرآن شیخ طوسی و تفسیر مجمع البیان طبرسی از مهم‌ترین منابع تفسیری شیعی به شمار می‌روند.

کتب عمومی که در زمینه‌ی تاریخ اسلام و توسط بزرگ‌ترین مورخان و محققان اسلامی نگاشته شده‌اند با گزارش حوادث مختلف و گاه با روایت وقایع از روایان مختلف، یک حادثه را از تمامی زوایا مورد بحث و بررسی قرار می‌دهند و به همین دلیل از جامعیتی مثال زدنی برخوردارند. کتاب تاریخ الرسل و الملوک (تاریخ طبری) نوشته‌ی محمدبن جریر طبری مهم‌ترین تاریخ‌نامه‌ی روایی و سالشمار اسلامی است که شرح زندگی بشر از خلقت آدم تا زمان نگارنده است. الکامل فی التاریخ ابن اثیر هم در همین دسته قرار دارد.

منابع حدیثی، اگر چه در موارد زیادی به قصد نگارش تاریخ نوشته نشده‌اند اما به دلیل پیوند تنگاتنگ با تاریخ و وقایع تاریخی و زندگی اشخاص بسیار مهم‌اند. این منابع بویژه در شناخت مسائل اجتماعی، اخلاقی و اقتصادی و پیوند و رابطه‌ی افراد و گروه‌ها کمک شایان توجهی می‌کنند. کتاب صحیح بخاری در زمینه‌ی فضایل صحابه مطالب مهم و قابل توجهی دارد که در زمینه‌ی مورد نظر بسیار کمک‌کننده خواهد بود.

از آنجا که در این پژوهش شناخت نقش افراد و گروه‌ها مورد نظر است، کتب انساب که محور کار خود را بر اشخاص قرار داده‌اند بسیار مهم‌اند. جمهره أنساب العرب اثر ابن حزم اندلسی، انساب الاشراف بلاذری و جمهره انساب العرب ابن الکلبی از مهم‌ترین منابع در این زمینه‌اند.

منابع جدید عموماً مبنای عمل خود را بر استفاده از منابع نامبرده قرار داده‌اند و به همین دلیل با اشراف قابل توجهی به مسائل مورد نظر نگریسته‌اند. علاوه بر این، اکثر منابع کهن رویکردی سال-شمارانه و وقایع‌نگارانه داشته‌اند در حالی که منابع جدید با رویکرد تحلیلی و روشنگر موضوعات را مورد بررسی قرار داده‌اند. کتاب تاریخ پیامبر اسلام (ص) محمد ابراهیم آیتی و تاریخ سیاسی اسلام حسن ابراهیم حسن از این دسته‌اند. پیرامون بحث مهاجر و انصار تاکنون تحقیقاتی صورت گرفته است که کامل‌ترین آنها، رساله و کتابی است تحت عنوان «مناسبات مهاجر و انصار در سیره‌ی نبوی»، نوشته‌ی حسین حسینیان مقدم که این مناسبات را در زمان حیات رسول خدا (ص) مورد بررسی قرار می‌دهد. پژوهش حاضر این نقش‌آفرینی را در طول یک دوره‌ی ۲۳ ساله و با تکیه بر نقش افراد و معرفی آنها و جایگاهشان در حوادث مهم بررسی خواهد کرد.

اکنون به بررسی منابع اصلی مورد استفاده خواهیم پرداخت و با توجه به گسترده بودن آنها، به ذکر چند مورد اکتفا خواهیم کرد.

۱-۱۱-۱ فتوح البلدان

فتوح البلدان یا کتاب البلدان الصغیر، از مهمترین کتابهایی است که درباره‌ی فتوحات، از زمان هجرت پیامبر(ص) تا زمان حیات نویسنده (نیمه‌ی دوم قرن سوم هجری)، به دست ما رسیده است. نویسنده در فصل‌هایی جداگانه، به وصف فتوحات اسلامی در سرزمین‌های مختلف می‌پردازد. جنگ‌های پیامبر(ص)، اخبار رده، فتوحات در شام، قبرس، جزیره، ارمنستان، مصر، مغرب، افریقیه، اندلس، عراق، ایران و سند مباحث مهم این کتاب را شامل می‌شوند. علاوه بر آن، مؤلف به برخی از تشکیلات اداری و حکومتی پرداخته است. بیشترین اهمیت این کتاب، در مورد تاریخچه و شرح فتح ایران و سرزمین‌های همسایه‌ی ایران، در قفقاز، افغانستان و آسیای مرکزی است.

۱-۱۱-۲ تاریخ الرسل و الملوك (تاریخ طبری)

تاریخ الرسل و الملوك مشهور به تاریخ طبری، مهم‌ترین تاریخنامه روایی و سالشمار اسلامی است. این کتاب، شرح زندگی بشر از خلقت آدم تا زمان نگارنده و ترجمه‌ی فارسی آن مشتمل بر هفده جلد است. محمد بن جریر طبری نویسنده تاریخ الرسل و الامم و الملوك در سال ۲۲۴ه.ق در آمل، یکی از شهرهای سرزمین طبرستان- مازندران فعلی- متولد شد. از این رو وی را در انتساب به محل تولدش «طبری» می‌گویند.

هدف طبری از نگارش تاریخ، عرض‌هی تاریخ جهان از آغاز آفرینش تا زمان خود او بوده است. تاریخ وی گنجینه‌ای سرشار از آداب و رسوم قوم‌ها و ملت‌ها نیز هست و از لحاظ بررسی وضعیت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در دوران اسلامی، از منابع مهم برای اهل پژوهش و مطالعه است. وی در زمینه‌ی تاریخ اسلام و در فاصله‌ی بین بیان سیره‌ی نبوی تا سال ۳۰۲ قمری، از غزوه‌های پیامبر(ص)، رویدادهای پس از رحلت پیامبر اکرم(ص)، جنگ‌های جمل و صفین، تاریخ امویان و سرانجام عباسیان را تا زمانی که در آن بوده است، بررسی می‌کند.

۱-۱۱-۳ تاریخ یعقوبی

تاریخ یعقوبی توسط احمد بن ابی-یعقوب (وفات ۲۸۴ق) تألیف شده است. تاریخ یعقوبی نیز با شرح تاریخ پیش از اسلام شروع می‌شود و به برخی از دولت‌های باستان نیز می‌پردازد و پس از آن به

بیان حوادث تاریخ اسلام پرداخته و تا زمان خلافت المعتمد (۲۵۷ق/۸۷۱م) را ذکر کرده است. یعقوبی در شرح حوادث مربوط به دوره زمامداری هر کدام از خلفا، مطالبی نیز در بیان روابط آنها با بیزانس دارد.

۱-۱۱-۴-الکامل فی التاریخ

ابو الحسن علی بن محمد بن محمد بن عبد الکریم شیبانی جزری مشهور به عز الدین ابن اثیر (۵۵۵-۶۳۰) مورخ، ادیب، و محدث، صاحب دو کتاب تاریخی الکامل و اسد الغابة است.

کتاب «الکامل فی التاریخ» مشهورترین کتاب وی و جامعترین تاریخ عمومی است که بیشتر آن درباره تاریخ اسلام است. ابن اثیر کتاب خود را از نخستین روزگار آغاز کرده و تا پایان سال ۶۲۸ه.ق، برابر ۱۲۳۰م یعنی دو سال پیش از مرگش ادامه داده است. منبع اصلی وی تا اواخر قرن سوم، تاریخ طبری بوده است.

الکامل در ذکر تاریخ اسلام، بر حسب سنوات یا به شیوه سالشمار تنظیم شده است، اما ابن اثیر به این نکته توجه داشته است که، مورخان يك رویداد را که در سالهای مختلف رخ داده است، قطعه قطعه کرده و پیگیری و فهم آن را دشوار نموده‌اند. ابن اثیر برای جلوگیری از این انقطاع، غالباً در یکجا، خلاصه‌ای از يك واقعه را که طی سالها اتفاق افتاده آورده و در سنوات مختلف هم، قطعات واقع شده و مربوط به همان سالها را در جای خود ذکر کرده است. مؤلف با دید انتقادی که در آن عصر شگفت می‌نمود، برای تألیف اثر بزرگ خویش از هر جا مآخذی گردآورده و در مواردی که دچار تردید شده آرای گوناگون را یاد کرده و در نقد منابعی که به آنها دسترسی داشته ذوق نقادانه خود را نشان داده است.

۱-۱۱-۵-سیره النبویه (سیره ابن هشام، ترجمه: سیدهاشم رسولی)

این کتاب که به سیره ابن هشام معروف است، همان کتاب سیره محمدبن اسحاق مدنی است، که عبدالملک بن هشام حمیری آن را جمع‌آوری و تهذیب کرده و چنانچه در آغاز کتاب تذکر میدهد، بجز برخی از مطالب آن که دخالتی در زندگی رسول خدا یا اجداد بزرگوار نداشته، مابقی را هر چه بوده در این کتاب آورده و در بسیاری از موارد دنبال گفته ابن اسحاق، خود او نیز تذکراتی داده و در رد یا اثبات گفته او مطالبی بیان داشته است. برای ترجمه این کتاب، گذشته از متن عربی آن کتاب‌های زیاد دیگری نیز چه فارسی و چه عربی مورد استفاده قرار گرفته است. این کتاب صرفنظر از جنبه‌ی تاریخی از نظر تفسیر و ادبیات هم حائز اهمیت است و آیات بسیاری از قرآن کریم در آن تفسیر شده و

اشعار زیادی نیز که مربوط به جنگ‌ها و یا سایر وقایع زمان رسول خدا و یا پیش از آن حضنت است، مورد استشهاد قرار گرفته است.

۱-۱۱-۶ نهاییه الارب (شهاب الدین محمد نویری و ترجمه دکتر محمود مهدوی دامغانی)

کتاب نهاییه الارب فی فنون الادب، یکبار هجده جلد آن به همت دارالکتب مصر چاپ شده است که چون بسیار کمیاب شده بود، به طریقه افسست هم تجدید چاپ شد و سه جلد هم به وسیله وزارت فرهنگ مصر در سال‌های ۱۹۷۵-۱۹۷۶ چاپ شده است.

این کتاب یه شیوه بسیار پسندیده‌ای چاپ شد. کلمات دشوار آن اعراب گذاری و آیات و احادیث مشخص شده است. گروهی از استادان بزرگ معاصر آن را تصحیح نموده‌اند و پاورقی‌های بسیار ارزنده‌ای در آن نوشته‌اند و موارد اختلاف روایت نویری با مأخذ دیگر را استخراج و یادداشت کرده‌اند.

این کتاب از لحاظ کلی دارای پنج بخش عمده است که بخش پنجم آن از جلد سیزدهم تا پایان جلد پانزدهم در واقع یک دوره تاریخ عمومی است که از آدم(ع) شروع می‌شود و شرح حال پیامبران بزرگ و اتهاب ایشان آمده است.

فصل دوم:

پیشینه و اوضاع سیاسی اجتماعی عربستان
در آستانه ظهور اسلام